

СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ІННОВАЦІЇ В ІНСТИТУЦІЙНОМУ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ КРАЇНИ

У роботі досліджено проблеми виникнення, функціонування і ефективності впливу різних інститутів на економічну, політичну і управлінську діяльність, обґрунтовано важливість державного впливу на процеси інституціоналізації, виявлено теоретичні підходи до визначення сутності поняття інституту.

This paper investigated the problem of emergence, functioning and effectiveness of different institutions influence the economic, political and administrative activity, substantiated the importance of state influence on the processes of institutionalization, found theoretical approaches to identify the essence of the concept of the institute.

*Ключові слова: інститут, інституціоналізм, розвиток, інновації.
Key words: institute institutionalism, development and innovation.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У практиці українських реформ ринкова ефективність виявляється неадекватною соціально-економічній ефективності. Запалена висока ціна за трансформацію у вигляді глибинних і багато в чому не відновлюваних руйнацій виробничого та технологічного потенціалу. Тепер вже соціальна захищеність населення стає не результатом, а передумовою реформ. І ринкова самоорганізація не здатна забезпечити подолання глибоких криз — фінансової, інвестиційної та інституційної — без необхідного регулювання з боку держави. Прагнення механічно перенести в ці умови державно-ринкові пропорції, що склалися протягом десятиліть на Заході, — і шкідливо, і небезпечно, оскільки забігання наперед у поведінкових системах викликає рух назад.

Для успішного здійснення реформ необхідно змінити інституційну систему, сформувати ефективні форми власності, які активно впливають на економічний розвиток.

Інституційна парадигма, застосована до дослідження трансформаційної економіки, яка вкля частяся в глобалізованій економічній простір, дозволяє відповісти на запитання: "що є" і на питання: "як буде розвиватися" при тих чи інших інституційних умовах і перетвореннях. У сучасних умовах відбувається формування двох взаємопов'язаних інституцій централізації. З одного боку, фінансовий капітал створює наднаціональні інститути глобалізованого фінансового простору, зміст яких співпадає із системою структурних рівнів світової економіки. З іншого боку, держава перетворюється в ту ідеальну структуру, яка визначає ціле — суспільство, що регулюється системою формальних і неформальних інститутів.

У силу цього інституціоналізація є, на нашу думку, процесом формування, складання, започаткування нових суспільних інститутів як стійких форм організації діяльності людей в суспільстві; процес визначення і закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, яка здатна забезпечити самовідтворення суспільства.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Інституційному розвитку протягом останніх років у світовій та вітчизняній науці присвячується дедалі більше наукових праць. Висвітлення певних теоретичних і практичних аспектів здійснення інституційних перетворень знайшли своє відображення в працях провідних науковців, таких як В. Геець [2], А. Гриценко [11], В. Новицький [7], В. Савчук [9], С. Якубов [9] та інші.

НЕВИРІШЕНІ РАНІШЕ ЧАСТИНИ ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

У сучасних умовах посилюється увага вчених до інституціоналізації та процесів, що її визначають, сприяючи виведенню нових визначень, усвідомлення нових граней категорії інституту.

Наукове співтовариство протягом багатьох років шукає пояснення витоків і передумов високоєфективного економічного розвитку. Неокласична теорія, на думку інституціоналістів, у даний час не може дати задовільного визначення цьому явищу, оскільки не розкриває проблему взаємної зумовленості інституційних змін та економічного зростання.

Інститути, забезпечуючи агентів необхідною інформацією, сприяють формуванню сумісних один з одним очікувань, що зумовлюють координацію їх дій і досягнення взаємовигідних результатів. У цьому випадку інститути як набір правил мають властивість самодостатності, добровільності дотримання, що не потребує зовнішнього органу, який забезпечує дотримання встановленого правила.

Інститути можна розглядати як суспільний капітал, який може змінюватися через знецінення і нові інвестиції. Формальні закони можуть змінюватися швидко, але примус і неформальні правила змінюються повільно. Прикладом може слугувати Україна, що пристосовує економічні інститути капіталізму, які підходять для ринкової моделі. Неформальні правила, норми, звичаї не створюються владою, вони розвиваються стихійно.

Інститути повільно пристосовуються до змін навколишнього середовища. Багато інститутів, які раніше були ефективними, стають неефективними і залишаються такими тривалий час, тобто важко повернути суспільство з історичного шляху, встановленого багато років тому.

Роль інститутів в економічному житті надзвичайно велика. Інститути зменшують невизначеність, структуруючи повсякденне життя. Вони організують взаємовідносини між людьми. Інститути визначають і обмежують набір альтернатив у економічній поведінці, які є у кожної людини. Інститути включають в себе всі форми обмежень, створених людьми для того, щоб надати порядок людським відносинам.

Широке коло проблем, які підлягають обговоренню, залишається поза межами уваги дослідників, зокрема що стосується процесів інституційних змін, що протікають на всьому економічному просторі сучасного світового господарства і різним чином відображаються на динаміці економічних систем окремих країн.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою роботи є аналіз сучасних особливостей та інновацій в інституційному розвитку економіки України, дослідження проблем виникнення, функціонування і ефективності впливу різних інститутів на економічну, політичну і управлінську діяльність,

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження проблем виникнення, функціонування і ефективності впливу різних інститутів на економічну, політичну і управлінську діяльність займають значне місце в економічній, правовій, соціологічній та інших науках.

Разом із тим, відсутність єдиної точки зору при визначенні поняття інституцій та інституціоналізму, розбіжності в дефініціях даних понять визначають необхідність подальших досліджень в даному напрямі.

Основоположник інституціоналізму Т. Веблен в основі інституційного методу дослідження економічних відносин заклад розуміння під інституціями комплексу звичних способів мислення стосовно відносин між людиною і суспільством, а також загальноприйнятую поведінку. Він виходив з того, що "інституції — це результати процесів, що відбувались в минулому, вони пристосовані до обставин минулого і, таким чином, не є цілком відповідними вимогам теперішнього часу" [1, с. 202], трактував інституції як "усталені навички мислення, спільні для більшості людей" [10]. У. Гамільтон розвинув інституційний підхід, визначивши категорію "інституції" як "вербальний символ, який описує низку суспільних звичаїв", як "переважаючий і стійкий спосіб мислення чи дії, відтворений у звичках груп чи звичаях народу" [4, с. 84].

Відомий дослідник Д. Норт розглядає інститути як "правила" гри в суспільстві або створені людиною обмеження, які формують відносини між людьми [8, с. 46].

Б. Мільнер визначає інститути як розроблені людьми формальні і неформальні обмеження, а також фактори примусу, що структурують їхню взаємодію. Всі разом вони утворюють спонукальну структуру суспільства і економіки [6].

Можна навести й таке визначення: "під інститутами ми розуміємо діючу в історичних умовах сукупність соціально-економічних правил, над якими індивіди або групи індивідів в основному не владні як у короткостроковому, так і в середньостроковому аспектах. З економічної точки зору ці правила націлені на те, щоб визначити умови, в межах яких може здійснюватися індивідуальний чи колективний вибір розміщення або використання ресурсів" [5].

В інституційній теорії використовується поняття "організація", яка відрізняється від інститутів тим, що спеціально створюється людьми для певних функціональних цілей.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене тлумачення, під економічними інститутами можна розуміти формальні і неформальні правила економічної поведінки. У сучасній Україні до формальних правил можна віднести всю законодавчу платформу в економічній сфері, саму державу і державні системи економічного регулювання, регіональну та галузеву структуру економіки, сформовану політичну структуру суспільства. До неформальних інститутів можна віднести традиції і звичаї народу, менталітет, особливості національної економічної поведінки.

У термінах і традиціях вітчизняної методології під економічними інститутами можна розуміти конкретні форми реалізації (або здійснення) виробничих відносин. На це питання, ймовірно, першим звернув увагу Я.А. Кронрод. В одній з останніх своїх робіт він писав: "...політична економія все більше відчуває необхідність дослідження інститутів" [3].

Останні 15—20 років у сучасному економічному лексиконі все частіше оперують словами "інститут", "інституціональний", "інституційний устрій суспільства". Загальний зміст терміна "інститут" означає деяку установку, певний відносно стійкий порядок, проте витоки якого розуміються різними науковцями неоднаково. В одних випадках — це свідомо прийнятий людьми окремий закон або, наприклад, конституція, що являє собою певну систему установок, які визначають правовий порядок в суспільстві. В інших випадках — це стійкий порядок, спонтанно сформований в процесі спільної діяльності людей. Це і звичка, і звичай, і традиції, і загальний порядок здійснення життєвого процесу, який легко помітити, порівнюючи способи життя людей, що проживають в різних природно-географічних умовах, людей різних національностей, різних релігій. Саме тому слово "інститут" широко застосовується в етнографії, антропології, порівняльному аналізі культури, порівняльній психології і т.д. Такий феномен людського буття, як мова, що є однією з головних ознак, що відрізняють одну націю від іншої; вона є спонтанно сформованою системою правил або "інститутів", або в цілому інституту людських комунікацій, за допомогою якого реалізуються відносини людей, здійснюється їх спілкування, розуміння ними один одного, розвиток самої здатності людського мислення.

Таким чином, загальний зміст слова "інститут" полягає у вказівці на певний порядок людського буття, що існує відносно тривалий час і виражається в тому, як люди поведуться, який у них спосіб життя, яка їхня манера мислення.

Інституціоналізм — не випадковий епізод в історії економічної думки, а постійний компонент мислення будь-якого економіста, якщо він насильно не обмежує можливості свого розуміння реальності тими жорсткими і вузькими обмеженнями своєї думки, які утвердилися в неокласичній теорії з 30-х років ХХ ст.

Процеси глобалізації, що пронизують всі країни, не ліквідують національних державних утворень, кожне з яких, підпорядковуючись у своєму розвитку в цілому загальним закономірностям, не може знищити своєрідність своєї національної історії.

Все це в сукупності робить інституційну традицію економічної думки надзвичайно співзвучною нинішньому часу. І необхідно нове трактування і авторів інституціональної думки, і сучасних продовжувачів інституційної парадигми.

Постає більш складне питання щодо з'ясування основ економічних інститутів України. Тут слід відповісти на питання: тих чого залежить, що визначає появу і функціонування тих чи інших інститутів в економіці?

Пошук відповіді на це питання може здійснюватися за двома взаємопов'язаними напрямками.

Перший — з'ясування геополітичних та географічних особливостей країни, що привносить своєрідність в національну економічну поведінку.

Другий — з'ясування соціально-економічних, соціологічних і політичних особливостей економічного розвитку. Сюди можна віднести відносини власності (як вони були і як вони є), соціальну структуру суспільства, структуру економічних відносин (централізація чи децентралізація економічного управління і т. д.), сформовані традиції економічної поведінки.

Втім, позиція експертів МВФ і Світового банку з цього питання непохитна, хоча і не є новою. З метою підтримки непорушності тези про неминучість "перехідного спаду" Китай і В'єтнам були виключені з переліку країн з перехідною економікою і віднесені до числа країн, що розвиваються. Ця нехитра операція, проте, не змінює сутності питання: які джерела дозволяють підтримувати економічне зростання і забезпечувати поліпшення рівня життя в період радикальних інституційних перетворень, факт наявності яких не можуть заперечувати навіть експерти МВФ.

Мабуть, жодна проблема розвитку перехідних економічних систем не викликає такої кількості розбіжностей і суперечок, як економічна роль держави. Відновлення зруйнованих господарських систем ФРН і Японії після Другої світової війни вимагало активізації дій держави і посилення її втручання в економічне життя. Реформи в Південній Кореї почалися в 1962 р, з прийняттям першого п'ятирічного плану економічного розвитку.

У той же час, коли мова йде про Україну, західні експерти всупереч досвіду своїх власних країн одноставно стверджують, ніби вплив держави є серйозною перешкодою на шляху проведення ринкових реформ. Деретування економіки, ослаблення державного впливу на господарське життя країни було оголошено як один з основних напрямів здійснення економічних перетворень. Відсутність адекватного теоретичного підґрунтя макроекономічних наслідків прийнятих заходів сприяло проведенню реформ під знаком радикального дерегулювання, і сьогодні практика господарських рішень ще далеко не вільна від ідеології цього курсу.

3. Ще один момент, який викликає безліч питань і породжує розбіжності, — рівень відкритості економічної системи, необхідний для успішного здійснення інституційних реформ. Зрозуміло, в умовах глобальних технологічних зрушень, що відбуваються в сучасному всесвітньому господарстві, автотратична модель розвитку безперспективна, бо країні, яка обрала її, доведеться поодинокі конкурувати з об'єднаним інтелектуальним потенціалом решти світу.

У той же час розумний протекціонізм і виборчий захист внутрішнього ринку є необхідними умовами сталого економічного зростання, що випливають з елементарних вимог національної економічної безпеки, як показує досвід навіть благополучних в господарському відношенні країн, зокрема США і Японії. Для країн, які переживають тривалий період промислового спаду, ізоляція внутрішнього ринку і жорстке квотування імпорту нерідко виступають необхідними передумовами економічної стабілізації. Ця обставина викликана тим, що в умовах неконтрольованого імпорту зміна структури виробництва, спричинена іншим економічним спадом, може збільшуватися структурними диспропорціями, що випливають з руйнування неконкурентоспромож-

них на світовому ринку секторів національної економіки.

Необхідно усвідомлювати також, що відкритість економічної системи не належить до числа ясно окреслених і строго визначених економічних категорій.

Найважливішою проблемою здійснення будь-яких економічних перетворень є проблема критеріїв їх успішності. Якщо виходити з того, що початковою метою проведення ринкових реформ є лібералізація економічної системи, то успішність здійснюваних перетворень слід вимірювати ступенем подібності досягнутого стану економіки з тією моделлю, яка визначалася як еталон при проведенні реформ. Якщо ж метою трансформації економічної системи вважаються економічне зростання і підвищення рівня життя переважної більшості населення країни, то саме ці параметри і повинні розглядатися в якості показників успішності реформ і правильності обраного курсу.

В економічній літературі нерідко відбувається підміна тези: метою проведення реформ оголошується економічний і соціальний розвиток, а в якості критерію їх успішності розглядається їх ліберально-ринкова спрямованість. Настільки різка розбіжність між словом і практикою, коли лібералізація економічної системи на словах слугує лише засобом забезпечення економічного зростання, а на практиці при прийнятті практичних рішень сприймається як самоціль, змушує задуматися про початкову правильність обраної стратегії досягнення цілей економічного і соціального розвитку, орієнтованої виключно на цінності ринкових економічних систем.

В Україні періоду так званих економічних реформ нерідкі ситуації, коли змішування цілей і засобів проведення перетворень набуває форми прямої підміни: на початковому етапі метою є досягнення ефективного економічного зростання і соціальної справедливості, а по завершенні відповідних трансформацій їх автори пояснюють, що досягнення цих цілей зовсім не малося на увазі. У цьому сенсі показовим є приклад приватизації в Україні, проведеної на хвилі бездоказової тези про початкову неефективність державної власності. Неважко зіставити цю тезу з висловленою думкою постфактум ідеологів приватизації про те, що створення приватної власності в Україні — це абсолютна цінність, і для досягнення цієї мети доводиться іноді жертвувати деякими економічно ефективними схемами.

Сучасна наука розглядає циклічність економічного зростання як його невід'ємну властивість і таким чином сприймає фазу кризи не як трагічну випадковість, а як одне з нормальних станів економічної динаміки, повторюваність якого має свої причини. Разом з тим, сучасна економічна теорія успадкувала від класичної політичної економіки відому зневагу до проблем кризової динаміки і зайнята переважно дослідженнями закономірностей економічного підйому. Про ті причинно-наслідкові зв'язки, які управляють економічними системами і перебувають у фазі кризи, ми сьогодні знаємо напрочуд мало.

До цього слід додати слабе теоретичне осмислення досить значного практичного досвіду країн, які так чи інакше вирішували проблему подолання спаду виробництва. Відсутність теоретичних розробок проблем кризової динаміки тим більше дивна, оскільки проблема керуваності кризовою економікою і розробки принципів її державного регулювання залишається однією з найбільш гострих і актуальних для всіх країн світу незалежно від рівня їх економічного розвитку.

Процес інституціоналізації економіки України, який реалізувався в моделі ринкового лібералізму, звільнив стихійні сили, які деформували імпортовані та впроваджені (імплантовані) інститути регульованого ринку. Наприклад, корупцію можна розглядати як неформальний інститут взаємодії держави та економіки в межах ринку, який стихійно формується. Однак поступове витіснення неформальних інститутів легітимними нормами забезпечує трансформацію нелегітимної поведінки економічних суб'єктів у модельовану, передбачувану, яка зміцнює статусно-рольову структуру громадянського суспільства на основі розширення формального інституційного поля. Отже, інститути не є задані і незмінні в реальності, бо зміни в соціальній практиці здатні вести як до модифікації існуючих інститутів, так і до виникнення нових інституційних форм взаємодії економічних суб'єктів.

В умовах посткризової економіки держава намагається змінити вектор подальшої інституціоналізації, її композицію, яка визначалася сформованим олігархічним фінансовим капіталом як суб'єктною системою. Оскільки економічні агенти, фірми, держава включені в цілісну систему економічних,

соціальних, політичних процесів, які пронизують суспільство, то в результаті інституційного існування індивідів, економічних агентів передбачає їх тісну інтеграцію в систему економічних взаємодій, а також у систему формування суспільної свідомості, включаючи всі її основні функції: цільову, трансформаційну, адаптаційну та критичну.

Інституціоналізована економіка, як і інституціоналізоване суспільство, є об'єктно-суб'єктними системами, розвиток яких підпорядковується принципам самоорганізації, тобто є синергетичним. Економіка як синергетичний об'єкт невіддільна від суспільства, а суспільство — від економіки. З цього випливає, що існує тенденція до збігу (діалектичної тотожності) об'єктної та суб'єктної структур економіки. Теоретично адекватно і найбільш повно така тенденція може бути описана в просторі синтезу загальної економічної теорії та інституційної економіки. Методологічною платформою такого синтезу, на наш погляд, може виступити економічна синергетика, що активно впливає на процес інституціоналізації економіки.

Інституційна формула економічної синергетики може бути виражена таким чином: об'єктивне — об'єктне — суб'єктне (система інститутів) — індивідуальне (суб'єктивне). Процес інституціоналізації, що здійснюється державою, змістовно характеризується як інституційне проектування, тобто цілеспрямоване створення державою системи формальних інститутів. Інституційне проектування як процес активного формування інститутів навколо індивідів та економічних агентів — це об'єкт аналізу класичного інституціоналізму, який повинен бути доповнений синтезом сучасного інституціоналізму і загальної економічної теорії, щоб охопити всі економічні структури, в яких індивід безпосередньо бере участь.

Ключовим чинником неефективності інституціоналізації посткризової економіки України є невисокий рівень довіри між бізнесом і владою. Осередок напруги інституційної структури господарської системи України з точки зору синергетики сконцентрований в інституті власності.

Для адекватного теоретичного осмислення зміни варіантів інституціоналізації в умовах посткризової економіки особливо важливо враховувати синергетичну природу розвитку взагалі на основі накопичення трансформаційного потенціалу всередині діючої економічної системи.

Отже, через специфіку інституційної структури економіки, що включає формальні (державні) і неформальні інститути, державний вплив на процеси інституціоналізації є домінуючим. Причому він здійснюється за двома взаємодіючими напрямками — політико-економічним та організаційно-економічним. Це зумовлено об'єктивною структурою економічної системи, що включає як політико-економічні відносини, так і підсистему організаційно-економічних зв'язків. Перша істинна і причинна, друга — вторинна і наслідкова, що й виявляється у взаємодії економічної політики держави і державного регулювання економіки.

Література:

1. Веблен Т. Теория праздного класса. — М.: Прогресс, 1984. — 366 с.
2. Геєць В. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально-орієнтованої економіки в Україні // Економіка України. 2000. — № 1. — С. 4—12.
3. Кронрод Я.А. Продуктивні сили і суспільна власність. — М., 1987. — С. 90—91.
4. Майдурд Е. Введение в историю экономической мысли. — М.: Дело, 1996. — 544 с.
5. Менар К. Экономика организаций. — М., 1996. — 250 с.
6. Мильнер Б.З. Теория организации (издание пятое). — М.: Инфа, 2006. — 720 с.
7. Новицкий В. Институционализм в диалектике современного экономического развития // Экономика Украины. — 2005. — № 7. — С. 45—49.
8. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. — М.: Фонд экономической книги "Начала", 1997. — 180 с.
9. Савчук В.С., Якубенко В.Д. Базисные экономические институты и направления анализа их парных взаимодействий / В.С. Савчук, В.Д. Якубенко // Экономическая теория. — 2005. — № 2. — С. 12—16.
10. Veblen T. The Place of Science in Modern Civilization and Other Essays. — N.Y.: Huebseh, 1919. — P. 239.
11. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. д-ра экон. наук А.А.Гриценко. — К.: Форт, 2008. — 928 с.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2011 р.